

TAMÁS ÁGNES

A tiszzaeszlári vérvád és a nyíregyházi per az élclapok hasábjain*

Az elemzés forrása, időintervalluma

A nyíregyházi per végítéletének kimondása előtt jegyezte le az egyik elemzésre kerülő bécsi vicclap, a *Figaro* szerzője, hogy „a magyar glóbusz uralja most az egész világtörténelmet”, utalva arra, hogy Európa-szerte nagy érdeklődést váltott ki a tiszzaeszlári vérvád és az azt tárgyaló nyíregyházi per.¹ A forrásbázis nagyobb részét képező magyarországi élclapok a per eseményeit pontosan követték, a megelőző hét történéseire reagáltak humoros-gúnyos cikkeikkel és karikatúrákkal, így ha egymás után vizsgálnánk a lapszámokat, a per és a hozzá kapcsolódó helyszínek rajzolódna ki előttünk – egy pártpolitikától sem független görbe tükrön keresztül. Előljáróban megállapíthatjuk, hogy az izraelita Ágai Adolf által szerkesztett, az antiszemita hangulat ellen fellépő, kormánypárti *Borsszem Jankón* kívül a másik két elemzett magyar ellenzéki lap – a *Bolond Istók* és az *Üstökös* – nyíltan antiszemita nézeteket hangoztatott,² míg a Karl Sitter

---

* A tanulmány az MTA–ELTE Válságtörténeti Kutatócsoportjának kutatási programja keretében készült.

Bécsi kutatásaimat az Osztrák–Magyar Akció Alapítvány „Ernst Mach” ösztöndíja finanszírozza. Az idézett szövegeket eredeti helyesírással közöljük, a kiemelések megfelelnek az eredetinek. A német nyelvű szövegek fordítását a szerző készítette. Az élclapok címeit a következőképpen rövidítjük: *Borsszem Jankó* (BJ), *Üstökös* (Ü), *Bolond Istók* (BI), *Figaro* (F). A tiszzaeszlári események és a nyíregyházi per történetéről legrészletesebben lásd: KÖVÉR György, *A tiszzaeszlári dráma. Társadalomtörténeti látások*, Bp., Osiris, 2011.

¹ F, 1883. jún. 30., 102. „...der Globus vün Ungarn beherrscht jetzt de ganze Weltgeschichte!” – A „magyar glóbusz” a korszakban eredetileg a magyar sovinizmust gúnyoló szállóige, melyet 1861-ben a bécsi Donauzeitung (az Anton von Schmerling vezette kormányzat szócsöve, rövid életű lap: 1860–1862. HÖBELT, Lothar, *Die deutsche Presselandschaft = Die Habsburgermonarchie, 1848–1918. Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft, Die Presse als Faktor der politischen Mobilisierung*, Bd. 8/2. Wandruszka, Adam, Urbanitsch, Peter, Rumpfer, Helmut, Hrsg., Wien, Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2006, 1835.) egy névtelen tárcáírója használt először Tóth Béla szerint, „ráfogva egy magyar emberre, hogy a könyvesboltban azt mondta; Geben Sie mir globus von Ungarn”. TÓTH Béla, *Szájruj szájra*, Bp., Athenaeum, 1895, 346. Tóth forrásként Ágai Adolf bécsi levelét nevezi meg a *Vasárnapi Ujságból* (1861. ápr. 28., 200.).

² Jókai Mór nyílt levélben határolódott el a korábban általa szerkesztett élclap antiszemitizmusától. 1882-től Szabó Endre a főszerkesztő és a tulajdonos, aki az őt ért vádakot az *Üstökös* hasábjain

által életre hívott liberális *Figaro* magán a tényen gúnyolódott, hogy az eljárás a zsidók ellen egyáltalán elkezdődhetett. A bécsi élclap nem követte napról napra az eseményeket, de több számában is foglalkozott a vérváddal, majd üdvözölte a felmentő ítéletet.³

Elemzésünk során nemcsak a humor eszközeit és a karikatúrák szimbólumait, hanem azt is vizsgáljuk, hogy a nyíregyházi per ábrázolásakor milyen szerepet tulajdonítottak az alkotók a modern sajtónak. A kortársak először élhették át azt, hogy nagy számban vonultak ki tudósítók és portrérajzolók a tárgyalások színhe-lyeire, ahol távírvonalakat béreltek, hogy a friss hírek még az adott napon este megjelenhessenek a fővárosi lapokban,⁴ így a vicclapokban is nagyobb teret kapott maga a sajtó, illetve a reflexiók a sajtóra vagy a sajtótermékekben megjelent írásokra. Megfigyelhetjük, hogy szinte mindegyik vicclapban nőtt a karikatúrák és a szövegek száma is 1883-ban, ami mutatja, hogy a végtárgyalás és az azt követő antiszemita zavargások nagy érdeklődésre tettek szert. Azt is megállapíthatjuk, hogy mindkét évben az antiszemita hangulat ellen küzdő *Borsszem Jankó* szerzői tárgyalták és rajzolták meg a témát a legtöbbször.

---

jain utasította vissza. Ü, 1882. szept. 10., 10. – Szabó Endre (1849–1924) az 1870-es évek közepén a jogi pályát elhagyva az újságírást választotta, költő, regényíró (például: *Hét szilvafa*, 1887), de műfordítóként vált ismertté, az orosz klasszikusokat ő ültette át magyar nyelvre. Publikált a *Vasárnap* *Ujságban*, a *Családi Körben*, a *Nagyvilágban*, *Az Üstökösben*, melynek szerkesztését Jókai 1877-ben bízta rá. Jókaihoz hasonlóan ő írta *Az Üstökös* vezérverseit és szerkesztette évkönyveit. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, 13. Bp., Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése, 1980, 180–183. – A *Bolond Istókot* Bartók Lajos (1851–1902) szerkesztette. A *Bolond Istók* 1878-as megalapítása előtt már írt az *Üstökösbe* és a *Bolond Miskába*, vicclapját haláláig szerkesztette. Élclapírói és szerkesztőségi tevékenységén kívül költő, drámaíró és Függetlenségi párti országgyűlési képviselő (1887–1896). SZINNYEI 1980, i. m. 1, 650–651. – Ágai (Rosenzweig) Adolf (1836–1916) 1862-ben Bécsben az orvostudomány doktora, de publicista és íróként vált ismertté. Az 1850–1860-as években *A Hon*, a *Vasárnapi Ujság*, a *Hölgyfutár*, a *Pesti Napló*, a *Pester Lloyd* újságírója, írt *Az Üstökösbe* és a *Bolond Miskába* is, a *Borsszem Jankó* szerkesztője. SZINNYEI 1980, i. m. 1, 74–78; GULYÁS Pál, *Magyar írók élete és munkái, megindította id. Szinnyei József, új sorozat*, 1. köt., Bp., A Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesülete, 1939, 253–256.

³ Lásd például: F, 1883. aug. 11., 127. Sitter, Karl (1825–1884) császári hivatalnokként, könyvelőyakornokként kezdte pályáját (mivel szülei nem tudták fizetni az orvosképzés tandíját), de nem tartották az udvarban megbízható hivatalnoknak, miután 1848-ban kiadta első vicclapját (*Schwefeläthers*). A *Morgenpost* és a *Teleragph* újságírója, majd 1857-ben megalapította a *Figarót* és szerkesztette haláláig. (CASTLE, Eduard, *Deutsch-österreichische Literaturgeschichte*, Bd. 3. Wien, Fromme, 1930, 385–386.)

⁴ BUZINKAY Géza, *Magyar hírlaptörténet, 1848–1918*. Bp., Corvina, 2008, 89.

1. táblázat. A tiszaezlári vérvád, a nyíregyházi per és az antiszemita zavargások előfordulása az élclapokban

	Borsszem Jankó		Üstökös		Bolond Istók		Figaro	
	kép	szöveg	kép	szöveg	kép	szöveg	kép	szöveg
1882	23	72	20	63	20	72	–	2
	kép	szöveg	kép	szöveg	kép	szöveg	kép	szöveg
1883	46	129	29	97	31	54	3	12

Humoreszközök az élclapok hasábjain

A humor forrásaként nyelvi és stilisztikai eszközöket (azonos vagy hasonló alakú szavakkal szóviccek, szómagyarázatok, szólások és címek átalakítása, hasonlítás; ellentétekre építő írások, szembeállítások) különböztethetünk meg egy kortárs retorikatankönyv alapján, melyeket a következőkben élclapok szövegeiben és képein vizsgálunk meg.⁵ Számos szöveg alkalmazott többféle humoreszközt, szimbólumot, így besorolásuk sem feltétlenül csak egy csoportba lehetséges, sőt egyes humoreszközök tetten érhetők vizuálisan is (például: túlzásokat alkalmaztak a rajzolók és az írók is, ellentétekre építő művek is születtek képen és szövegesen is). Ha elsőként a nyelvi humor eszközeit vesszük górcső alá, melyek kizárólag textuálisan tűntek fel, megfigyelhetjük, hogy a szóviccek között csak elvétve találunk azonos alakú szavakra építő írásokat, melyek esetében az eltérő kontextus a humor forrása, míg a szóviccek többsége hasonló alakú szavakon alapul. Egyik alkalommal, amikor azonos alakú szó a humor forrása, egy találós kérdést olvashatunk, mely Kozma Sándor főügyész nevéhez köthető:

„– Melyik illat az, a mely az eszlári zsidóknak legtöbb örömet okoz ma?
– A kozma!”⁶

Kozma véleménye szerint a vádat nem lehetett a zsidók ellen jogilag védhetően bizonyítani, így az antiszemita hangvételű lapok gúnyos szövegeinek célkeresztjébe került.⁷

Egy másik típusú szóvicc bukkant fel az *Üstökös* egy későbbi szövegében, melyben Eötvös Károly, a zsidók védőinek egyike minősíti Scharf Móricot, a terhelő tanút „vakmerő”-nek: „E fiu elég **vakmerő** az igazat megmondani, hát ha vakmerő, miért nem lehetne kisütni, hogy – **merő vak!**” rámutatva arra, hogy

⁵ Vö. SZVORÉNYI József, *Ékesszólástan vezérltetül a remekírók fejtegetése- s a szép-írásművek kidolgozásában*, Pest, Heckenast. 1867.

⁶ Ü, 1882. szept. 24., 9.

⁷ STIPTA István, *Egy különös vád, Adalék a tiszaezlári per történetéhez = Zsidók és keresztények az évszázadok sodrában, Interpretációk egy témára*, Horváth Zita, Sz. Halász Dorottya szerk. Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó, 2015, 129.

– az *Üstökös* szerint – Eötvös téves érvelése alapján Móric nem láthatta a kulcslyukon keresztül Eszter megölését.⁸ A szöveg arra a vitatott kérdésre utal, hogy vajon mit láthatott Scharf Móric, az eset állítólagos szemtanúja egy kulcslyukon keresztül, egyáltalán láthatta-e, amint a zsidók – a vád szerint – megölik Esztert. Eötvösnek helyszíni szemle során sikerült bizonyítani, hogy nem valószínű, hogy Móric megfigyelhette a gyilkosságot.

A „Tisza” mint helységnévelem és mint személynévelem is lehetett a humor forrása: az ellenzéki *Üstökös* például három, egyszerre lesújtó nemzeti csapást sorol fel: „Tisza-Eszlár”-t, a „Tisza-árvíz”-et és a miniszterelnök „Tisza-Kálmán”-t.⁹ A *Bolond Istók* kérdése már nemcsak a Tiszát említette meg, hanem szorosabban kapcsolódott a per rejtélyes eseményeihez: „Tisza-Lökön **dobták**, vagy Tisza-Dobon **lökték**-e Solymosi Esztert a Tiszába?” A szövicc keletkezését motiválhatta, hogy a nyomozás alatt exhumáltattak egy női holttestet Tiszalökön, 1882 májusában pedig arról pletykáltak a környékeliek, hogy Tiszadobnál egy lefejezett holttestet temettek el titokban.¹⁰

További példaként említhetjük – a teljesség igénye nélkül –, amikor nem a „Tisza”, hanem az „Eszlár” tag válik a humor forrásává: Börzeviczy, a *Borsszem Jankó* egyik zsidó állandó figurája abban bíz, hogy az eszlári eset csupán **eszlári**-fári, tehát az ügy kirobbanásakor még bizakodik, hogy a zsidókat – bűncselekmény hiányában – gyorsan fel fogják menteni.¹¹

Magával az „antiszemitizmus” szóval is olvashatunk szövicceket: a *Bolond Istók* alapján a *Times* azért írt rosszat Magyarországról, mert neve visszafelé olvasva „Semit”, azaz szemita.¹² Seiffensteiner Solomon – a *Borsszem Jankó* másik zsidó állandó alakja – pedig kifejti, hogy az antiszemita zavargások résztvevője nemcsak „**anti**-szemit”, de „**filo szemét**” is, továbbá Börzeviczy kijelenti, hogy „az **antiszemita** azt is jelentheti, hogy **szemtelen**”.¹³

Szintén a „szem” szó használata a humor forrása abban a szövegben, ahol Iustitiát, az igazság római istennőjét „pénzzel akarják megkeríteni, csakhogy Korniss apó vigyáz rá: riasztja a **szemtelen** undvarlokat, s le vette a százados kötést a kisasszony **szemeiről**.”¹⁴ A szöveg – az *Üstökös*ben nem egyedülálló módon – kétségbe vonja a bírók és az ügyészek függetlenségét, megvesztegethetetlenségét. Ugyanitt jelent meg egy vizuális elemeket is tartalmazó szövicc, mely

⁸ Ü, 1883. júl. 15., 2.

⁹ Ü, 1882. júl. 2., 4.

¹⁰ BI, 1882. okt. 15., 10. KÖVÉR 2011, i. m. 429, 442.

¹¹ BJ, 1882. máj. 28., 2. Lári-fári: ostoba szöbeszéd, üres fecsegés. *Pallas nagy lexikona*, 11, Bp., Pallas, 1895, 257. [Továbbiakban: *Pallas*.]

¹² BI, 1883. júl., 15. 4.

¹³ BJ, 1883. szept. 9., 3.; BJ, 1882. nov. 19., 5.

¹⁴ Ü, 1883. júl. 15., 2. – Kornis Ferenc (1835–1917) az ügyben eljáró bíró, később visszavonult, majd a Nemzeti Párt országgyűlési képviselője. Személye ellentmondásos, mindkét oldal talált érveket az elfogultsága mellett. KÖVÉR 2011, i. m. 369–370. – A kötés Iustitia a szemén a tárgyilagosság, befolyásolhatatlanság jelképe. További attribútumai a kard és a mérleg, a bíraskodás és az igazság szimbóluma (*Pallas* 9, 1012–1013.), melyek ugyancsak felbukkantak a vicclapok képein.

szerint az igazság „feje le van ritualiter sakterozva így ni.”¹⁵ A szöveget követő ábrán azt láthatjuk, hogy ha az „igazság”-ból az ’i’-t, mint a szó „fejét levágjuk”, akkor a „gaszág” szót kapjuk, ami ítéletet mond a sakterok vélt tette és ártatlansága felett. Mind az antiszemita, mind pedig a liberális *Borsszem Jankó* szerzői éltek a szóviccek eszközével, s azonos elemek, különböző kontextusokban, de más-más irányvonalat képviselő lapokban visszatérő humorforrások lehettek.

E témában nemcsak szóviccekre, hanem szómagyarázatokra is bukkanhatunk a lapokban. 1883-ban a „maczerált hullá”-ról tudhatjuk meg, hogy olyan egyén, akinek vérét vették a zsidók macesz sütése céljából,¹⁶ míg 1882-ben egy „Anti-semita lexicon”-t közölt a *Borsszem Jankó*:

„**Antisemitizmus:** magasztos érzelem, mely ezer perczentet jövedelmez.

[...]

Czél = botrány.

Durvaság = erő.

Fegyver: l. botrány. [...]

Jókai: együgyü öreg ember, aki a zsidót is embernek tekinti. [...]

Kereszténység: kiválóürügy arra nézve, hogy üssük a zsidót. [...]

Solymosy Eszter: hogy csakugyan meghalt-é, azt nem tudjuk; de hogy a zsidók ölték meg: az bizonyos.

Sakter: egy szenzációt csináló, előfizetőket fogdosó, gseftet és pénzt hozó fogalom.”¹⁷

A *Borsszem Jankó* fiktív lexikon-szócikkei összefoglalják, hogy a közvélemény nem antiszemita nézeteket hangoztató része miként tekintett a tiszaezslári ügyre: a botrányt kiobbantó antiszemita politikusoknak – Ónody Géza, Verhovay Gyula és Istóczy Győző – jól jövedelmező botrány, mely növeli az újságjaik előfizetőinek a számát,¹⁸ ürügyként szolgál a zsidók elleni támadásokhoz, még ha a vádak megalapozatlanok is, s lejáráthatók a zsidókat védő politikusok, írók, ügyvédek. Hasonlóan ironikus a *Bolond Istók* magyarázata („kés-letetés = t.eszlári bűnyű”), ami egyben a hosszan elhúzódó ügyre is utal.¹⁹

Egy másik humoreszköz, a szólások és címek átalakításának, sőt megrajzolásának is tanúi lehetünk a lapok szövegeiben, képaláírásaiban és karikatúráin. Az eset kezdeti időszakában a *Borsszem Jankó* rajzolója – Tisza Kálmán szájába adva – megállapította, hogy „Nem harapnak addig a mi kutyáink, a mig szaba-

¹⁵ Ü, 1883. júl. 15., 6.

¹⁶ BJ, 1883. aug. 19., 3.

¹⁷ BJ, 1882. szept. 10., 2.

¹⁸ Verhovay Gyula (1849–1906) újságíró, politikus, a Függetlenségi Párt majd az Országos Antiszemita Párt képviselője, a *Függetlenség* című napilap szerkesztője. SZINNYEI 1980, i. m. 14, 1132.

¹⁹ BI, 1883. febr. 18., 10.

don ugathatnak.”²⁰ A karikatúrán vérszomjas kutyákat láthatunk, akik egy – ettől megrémülő – ortodox zsidóra ugatva ugrálnak fel, s a háttérben Kozma Sándor és Tisza Kálmán szemléli az ebek, azaz az antiszemita zsidóellenes támadását. Bár az ügyesség kerülni kívánta a látszatát annak, hogy a kormányzat nyomására esetleg nem emel vádat a zsidók ellen, vagy bármilyen módon befolyásolja a Szabadelvű Párt a vizsgálatokat, mégis a kormánypárti vicclapban látjuk egymás mellett Tiszát és Kozmát. A rajz üzenete szerint addig, amíg megtehetik zsidóellenes kirohanásaikat az antiszemita politikusok, nem kell tartani tőlük, nagyobb kárt nem okozhatnak.

Ugyanebben a számban egy másik karikatúra arra hívja fel a figyelmet, hogy a bűnügy nem más, mint hogy bolhából elefántot csináltak az antiszemita újságírók, tehát egy helyi vélt bűnügyet felkaroltak, s országos méretű perré duzzasztották. A kép első felében egy bolhát pillanthatunk meg, a másodikban pedig egy elefántot, akinek az ormánya fogságában egy lány látható, az állat pedig zsidó „vonásokkal” bír: az elefánt esetében a nagy orr eleve adott, de feltűnő a nagy füle és a pajesza.²¹ A per kezdetéhez és egy mellékszálához, Verhovay egy másik, sikkasztási botrányához is tartozik egy-egy szöveg, melyben a szólás a humor eszköze: Seiffensteiner Solomon a per elején megállapította – kételkedésének, méltatlankodásának hangot adandó –, hogy „Bolond szél fúj ebből a bolond likból”, azaz Eszlárról. A pert követően pedig a Verhovay elleni sikkasztási vádakon élcelődött a *Borsszem Jankó*, amikor Verhovay emlékkönyvébe a szerző a következőket írta: „Nyugtával dicsérd a napot!”²²

A vicclapok témához való eltérő viszonyulását mutatja, hogy a *Borsszem Jankó* igen csipős megjegyzéseket tett Verhovayra, amikor fény derült a csángóknak napilapján, a *Függetlenségen* keresztül gyűjtött pénz elsikkasztására. Az *Üstökös* sajnálatot ébresztő, szomorú arccal ábrázolta Verhovayt, aki tanácsot kért a Magyar Kakastól, az *Üstökös* állandó figurájától, miként tudná megőrizni mandátumát, míg a *Bolond Istók* nem említette az antiszemita politikus sikkasztási botrányát.²³

Címek két esetben lettek a humor forrásai: a *Bolond Istók* szerzője megállapította, hogy Eötvös József megírta *A karthausit*, Eötvös Károly pedig *A sakteren* dolgozik,²⁴ ahol a címeikkel állítottak szembe egy katolikus és egy izraelita valláshoz köthető személyt. Ugyanebben a lapban *Az új földesúrról*, Eötvös Károlyról pillanthatunk meg egy képet, mely nemcsak a Jókai Mór regényének címeire is utaló karikatúrácím átalakított megrajzolása, hanem a képen a nevek mint a hu-

²⁰ BJ, 1882. júl. 2., 3.

²¹ BJ, 1882. júl. 2., 6.

²² BJ, 1882. jún. 4., 10; BJ, 1883. okt. 21., 2. A témáról részletesen lásd: SZABÓ Dániel, *A botrányhős Verhovay = Skandalum, Magyar közéleti botrányok 1843–1991*, Gerő András szerk., Bp., T-Twins, 1993, 69–75.

²³ BJ, 1883. okt. 21., 3; BJ, 1883. nov. 6–7; Ü, 1883. okt. 28., 3.

²⁴ BI, 1883. júl. 22., 8.

mor forrásai jól tetten érhetők.²⁵ Mind az irodalmi műcímek, mind pedig a szólások átalakítása az élclapok kedvelt humoreszköze a 19. század utolsó évtizedeiben, jellemző módon a kortársak által jól ismert címeket, gyakran elhangzó szólásokat alakítottak át újra meg újra – különböző témákban.

A tiszaezlári eseményekhez kapcsolódó szövegek és gúnyrajzok többsége a hasonlításokhoz sorolható, elsősorban a túlzáshoz, de találunk mind a kicsinyítésre, mind pedig a csak a hasonló elem – akihez vagy amihez tették hasonlóvá a kép főszereplőjét – közlésére példákat. Ez utóbbi kategóriába tartoznak azok a képek, melyek a védőügyvédek sakterként jelenítették meg, melyek közül olyan is napvilágot látott, ahol csak Eötvös tűnik fel metszőként, de olyanok is, melyeken a védők közül többen váltak sakterökké (Eötvös, Heumann Ignác, Friedmann Bernát, Funták Sándor, Székely Miksa).²⁶ Ugyancsak az ügyvédek láthatók az *Üstökös* rajzán (Eötvös, Funták Sándor, Horányszky Nándor), melyen a jogászok arcképe egy háromlevelű lóhere egy-egy levelére került, s a szöveg szerint ők a tiszaezlári „szentháromság”.²⁷

A *Borsszem Jankó* ellenben Eötvöst sírásóként látta, aki az antiszemitákat temeti el,²⁸ míg a *Bolond Istók*ban Eötvös és Tisza Kálmán miniszterelnök szlovák hullacsempészként kaptak helyet, a *Borsszem Jankó*ban azonban az antiszemita politikusok csempészik a hullát tutajon szlovák öltözetben (1. kép).²⁹

Megfigyelhetjük ismét, hogy azonos motívum feltűnhetett különböző pártállású újságban, ellentétes mondanivalóval (nem kizárt, hogy a szignó nélküli rajzokat ugyanaz az alkotó készítette). Verhovay egy olyan hasonlításra bukkant

²⁵ BI, 1883. szept. 16., 9. – A nevek mint humorforrások részletes kidolgozásának egy külön tanulmányt szenteltünk, lásd: TAMÁS Ágnes, *Névmagyarosítás, személy- és földrajzi nevek az élclapokban a tiszaezlári vérvád időszakában (1882–83) = Névtani Értesítő*, (37)2015, 157–168.

²⁶ BI, 1883. aug. 5., 6; BI, 1883. júl. 8., 6; BI, 1883. jún. 24., 5; BI, 1882. júl. 9., 6; BI, 1882. szept. 10., 3. – A zsidók védelmét Horányszky Nándor 1883. február 9-ig látta el, helyette Eötvös Friedmann Bernátot választotta. A munka kezdetekor vette fel Eötvös Funták Sándort, Székely Miksa azonban ugyancsak 1883-ban csatlakozott. Heumann Ignác (1845–1896) izraelita vallású ügyvéd, a zsidók első védőügyvédje, mielőtt 1882 júniusában Eötvöst is felkérték. KÖVÉR 2011, i. m. 433–434. – Figyelemreméltó, hogy a magyar vicclapok – a *Bolond Istóktól* eltekintve – nem említették a nevét, karikatúrán is csak ebben a lapban szerepelt. Mindegyik védő – Horánszkyt kivéve – teret kapott a *Bolond Istók* egy olyan rajzán, mely a Kagal működését ábrázolja, s a gépet pénzzel zsidó bankárok töltik meg, de csövét, melyen keresztül igéjét hirdeti Eötvös, Heumann, Funták és Székely tartják. BI, 1883. júl. 29., 3. A Kagal szó a Kahal, hitközség jelentésű főnévből származik, (UJVÁRI Péter, *Magyar zsidó lexikon*, Bp., Pallas, 1929, 446.) a zsidók világalalmának kiépítését elősegítő állítólagos szervezet, szövetség. A kagál vélt tevékenységére számos gúnyos szöveg is utal, lásd például: BI, 1882. júl. 2., 9; BJ, 1882. nov. 19., 8.

²⁷ Ü, 1882. júl. 9., 1–2.

²⁸ BJ, 1883. aug. 5., 1.

²⁹ BI, 1883. júl. 8., 3; BJ, 1883. júl. 8., 3. – Az öltözet sugallja a hullacsempészettel meggyanúsítottak nemzetiségét. Az élclapi képek alapján szlovák származásúak, a per folyamán különböző nemzetiségűekként említették őket (román, rutén, orosz). KÖVÉR 2011, i. m. 442; EÖTVÖS Károly, *A nagy per, mely ezer éve folyik s még sincs vége*, 3, Bp., Révai, 1904, 181.

1. kép

fel, ahol ő és a *Függetlenség* láthatók „Nagy-Botránia csárja”-ként (2. kép):³⁰ a trónján ülő, nevetségesen kicsi Verhovay fején korona helyett udvari bolondra jellemző sapka látható, mindkét kezében fegyvert fog, mint ahogy a *Függetlenség* újságíróit megtestesítő alakok is, akik közül kettő – a szójátékot erősítendő – egzotikus kinézetű, fejükön a *Függetlenség* oldalaiból hajtogatott papírcsákó, előttük pedig egy zsidó – egér képében – fut el. A karikatúra középpontjában Dido, Verhovay kutyája ül, mancsában fegyverekkel.³¹ A *Borsszem Jankó* újra azt kívánta rajzával megerősíteni, hogy a vérvád csupán egy minden valóságálapot nélkülöző sajtóbotrány, melyért Verhovay és maroknyi újságírója a felelős.

Mielőtt az élclapok hasábjain található számtalan túlzás közül mutatnánk be néhányat, az egyetlen kicsinyítésről, *A Tisza-Eszlári szörnyített* című képsorról teszünk említést, melyen egy bábut öl meg egy zsidó vonásokkal rendelkező rongy-

³⁰ BJ, 1882. nov. 12., 6. – A *Függetlenség* Verhovay 1879 és 1887 között megjelent lapja, mely a nemzeti szempontból fontosnak vélt ügyeket tematizálta, népszerűsége a tiszaezslári vérvád idején csökkent, a Függetlenségi Párt – a lap névadója – is elzárkózott ekkor a sajtóorgánumtól. BUZINKAY 2008, i. m. 87.

³¹ Mikszáth Kálmán egy szövege szerint Verhovaynak volt Dido nevű kutyája. MIKSZÁTH Kálmán, *A legújabb hadjárat (cikkek és karcolatok). III. A tegnapi kánikula a városházán.* <http://www.mek.oszk.hu/00900/00901/html/07.htm>, letöltve: 2013. júl. 10.

2. kép

baba.³² A kicsinyítés jellemzője, hogy egy komoly témát bújtat a szerző kevésbé komoly, például gyermekekhez köthető szövegekbe. A képes történettel az ügy kirobbanásakor a karikaturista, Jankó János bagatellizálni akarhatta a vádat, nyilvánvalóan nem számítva arra, hogy több mint egy évig elhúzódó vádaskodás veszi kezdetét 1882 tavaszán. Ehhez az attitűdhöz hasonlóan a *Borsszem Jankó*-ban olvasható túlzások is általában a vádak képtelenségére kívánták felhívni a figyelmet. A túlzások esetében a szerzők a humor tárgyát az abszurditásig túlozták el, ami az élclapok sajátosságaihoz jobban illik, így sokkal gyakoribb a humoros alkotások körében a magyar és a német nyelvű lapokban is, mint a kicsinyítés. Az egyik túlzó szöveg szerint egy antiszemita riporter egy két és féleves gyermekkel készített interjút, akit előtte megvesztegetett cukorkával, s cserébe ő válaszolt, hogy a sakterek igenis bűnösök.³³ Állítólag Móric öccse, Samu, aki még nem volt ötéves, szólta el magát egy cukorkáért cserébe, s ez alapján született meg

³² BJ, 1882. máj. 28., 1.

³³ BJ, 1882. jún. 4., 4. EÖTVÖS 1904, i. m. 1, 88–89.

a feljelentés. Az élclap riportja szerint egy beszélni is alig tudó gyermek mondja ki az ítéletet a zsidók felett, amivel a vádak valótlanságát igyekeztek sugallani a szerzők.

A többi *Borsszem Jankó*-beli szöveg – műfajuktól függetlenül – a zsidók állítólagos bűntetteit túlozták el (például: a zsidók már hét gyermeket ragadtak el és a húsukat is megették), illetve „Vérhasovay”, azaz Verhovay álcikkeit publikálták hétről hétre a *Förmedvények* című rovatban, melyek mind antiszemita túlzó írásokon gúnyolódtak a zsidóellenes sztereotípiákat megismételve, „tovább költve” azokat (például: „rituális libamáj” vagy a zsebmetsző zsidók).³⁴ Tovább kriminalizálta az ügyet, amikor a *Borsszem Jankó* szerzője egy Verhovay ellen irányuló sakterek által végrehajtott merényletet vizionált.³⁵

A *Borsszem Jankó* túlzásai a mai olvasónak talán durvábbnak hatnak, mint az antiszemita újságokban publikáltak, mivel Ágai lapjában a zsidó szokások és a per folyamán közbeszéddé lett vélt zsidó szokások (például a véráldozat) váltak az irónia, a gúny tárgyává.

A zsidóellenes hangvételű élclapokban inkább zsidóellenes „törvényjavaslatokat” olvashatunk a túlzások között,³⁶ melyek az izraeliták 1867-ben az emancipáció időszakában megszerzett jogait kívánták semmissé tenni, vagy olyan szövegeket, melyekben harctéri eseményekké nagyítják fel a szerzők a nyíregyházi pert: zsidók és keresztények között zajlanak az összecsapások a lapok hasábjain, ami a végletekig dramatizálta és egy képzeletbeli háborúvá nagyította fel az ügyet, mely egy lány eltűnésével kezdődött. Csata utáni állapotokra emlékeztetnek a tiszaezlári eseményeket leíró túlzó szövegek is: romos eszlári zsinagógáról tudósítanak, mintha azt bombatámadás érte volna, illetve a zsidóüldözések helyett „keresztényüldözésről” számolnak be.³⁷

Az ilyen típusú általánosítás, az ügy zsidók és keresztények közötti háborúvá való felnagyítása a közvélemény hangulatát erősen befolyásolhatta, arra törekedhettek, hogy növeljék a veszélyérzetet amiatt, hogy az izraeliták gazdasági-politikai „terjeszkedése” tovább folytatódik. Ezzel is az eset komolyságát kívánták hangsúlyozni, hogy így is ellensúlyozzák a szemita, illetve liberális, kormánypárti sajtó azon kampányát, mely a vádak tarthatatlanságát hirdette, s elbagatellizálni igyekezett azokat.

E témában számos ellentétre építő írást találhatunk a vicclapokban, ezek tipikus példája, amikor a zsidókhoz általában nem társított tulajdonságokkal jellemzik őket ironikus kontextusban: derék, becsületes, hősies, nem ad hitelt.³⁸ Ezek az ellentétekre építő tulajdonságlisták nem csupán a tiszaezlári eseményekkel kapcsolatban, hanem a korábbi évtizedekben is a vicclapok jellemzői. A per kapcsán

³⁴ BJ, 1883. jún. 24., 4; BJ, 1883. febr. 11., 4.

³⁵ BJ, 1883. júl. 22., 4.

³⁶ Ü, 1882. júl. 9., 6; BI, 1882. aug. 27., 10.

³⁷ Ü, 1882. aug. 13., 11; Ü, 1882. aug. 20., 11; Ü, 1882. okt. 8., 8; BI, 1882. júl. 16., 9; BI, 1882. okt. 8., 8; BI, 1883. szept. 9., 4, 5; Ü, 1883. szept. 2., 5.

³⁸ BI, 1883. aug. 5., 5; Ü, 1883. jan. 28., 6.

feltűnnek olyan szövegek is, melyek két nézőpontból közelítik az eseményeket, s mindkettő ironikus a maga nemében: a *Borsszem Jankó*ban olvashatunk a per vádlottjairól egy antiszemita („hienaszerü arcz krokodilus szempárral, rókafüllel, tigrisszájjal, sakálszakállal”) és egy filozemita („kedélyes öreg, ... értelmes de szelid kifejezéssel”) leírást, mint ahogy a zsidó és a magyar vér ellentétes jellemzőiről is, míg a *Bolond Istók* Móric szavahihetősége mellett és ellen szóló írásokat közölt.³⁹ Eötvös is főszereplője lett egy képzeletbeli levélváltásnak, melyben először Dr. Scheuthauer dicsérte a magyar védő jogi képességeit, de megjegyezte, hogy az orvosi tudása hiányos, míg Csemegi Károly az orvosi megállapításait méltatta, de jogi érvelését becsmérte.⁴⁰ A *Figaró*-beli ellentétekre építő szövegek a vádak képtelenségére és a paradox eseménysorokra, rejtélyekre és a sajtóban olvasható ellentmondásos hírekre igyekeztek ráirányítani a figyelmet. Az *igazság Solymossy Eszterről* című írásból kiderült, hogy a zsidók biztosan megölték a lányt, aki rokonoknál van és él, azonosították a holttestét, de az bizonyosan nem Eszteré, végül az izgatottság a magasba hágott Magyarországon, de az egész magyar lakosság nyugodt.⁴¹

Az ellentétek felsorakoztatáshoz hasonló, de vizuális eszköz, amikor a rajzolók két állapotot (egy korábbi és egy későbbi) vagy pedig két eseményt állítanak szembe. Ilyen kép az, mely – a szövegekhez hasonlóan – ismét egy zsidókhöz kapcsolódó kortárs sztereotípiát idéz fel: állítása szerint a zsidókat nem vérfürdő rendezésével kell vádolni, hanem rendesen megfürdetni vízzel.⁴²

Meglepőnek találhatjuk, hogy ez a torzrajz nem az antiszemita sajtótermékek egyikében bukkant fel, de Ágai lapjára jellemző, hogy az antiszemita fegyvertárával küzdött a zsidóellenes hangulat ellen. Az antiszemita retorika azonban nemcsak arra az előítéletre utalt általában, hogy az izraeliták nem fürdenek eleget, s bűdösek, hanem arra is, hogy ha megmosdanak – kikeresztelkednek –, akkor sem válnak igazi keresztényé, a zsidó az zsidó marad. Az izraeliták eltérő vallási szokásaira utal a *Bolond Istók*ban az a képsor, mely szerint a keresztény ünnepeken nyitva tartják boltjaikat – ezzel is rontva véleménye szerint a keresztény erkölcsöt –, ezzel szemben zsidó ünnepeken és szombaton – az ünnepeket tisztelve – zárva.⁴³

Erőszakos cselekedetek több kontextusban is megjelentek a szembeállításon: a *Borsszem Jankó*ban választás előtt barátságosak a magyarok a zsidókhöz,

³⁹ BJ, 1883. jún. 24., 5; BJ, 1883. jan. 28., 4; BI, 1883. júl. 1., 9.

⁴⁰ Ü, 1883. aug. 5., 10. – Csemegi (Nasch) Károly (1826–1899) jogász, jogtudós, nevéhez köthető Magyarország első magyar nyelvű büntetőtörvénykönyve (1878. évi 5. tc.), mely a 20. század derekáig hatályos maradt. UJVÁRI 1929, i. m. 180. – Dr. Scheuthauer Gusztáv (1832–1894) orvos, patológus. A tiszaezlári vérvád kivizsgálásának kapcsán mutatott objektivitását még az ÖBL is hangsúlyozta. *Österreichisches Biographisches Lexikon*, Bd. 10. Wien, Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1999, 99–100.

⁴¹ F, 1882. júl. 8., 106. „Die Wahrheit über Esther Solymossy”

⁴² BJ, 1882. jún. 18., 7.

⁴³ BI, 1883. nov. 11., 9.

választás után már ütik őket. A *Bolond Istók* pedig azt ábrázolta, hogyan nézett ki Eötvös Károly ablaka este, amikor betörték a zavargások közben, és reggel, amikor korra a zsidók bankjegyekkel megjavították az üveget, vagy másik alkalommal milyen volt az „igazság szolgáltatás” Nyíregyházán, ahol felmentették a zsidókat, majd Zalában, ahol megverték őket.⁴⁴

Míg az erőszakot illusztráló gúnyrajzokra még további példákat hozhatnánk, a *Borsszem Jankó*ban egy másik, egyszer felbukkanó ellentétre lehetünk figyelmesek: míg a zsidók csendben tűrik az antiszemita kirohanásokat, a horvátok tönkre teszik a magyar jelképeket, magyarelles jelszavakat skandálva randalíroznak a zágrábi utcákon – kihasználva a magyarországi feszült helyzetet az antiszemita zavargások következtében.⁴⁵ Ágai lapja a per időszakában többször is utalt arra, hogy véleménye szerint a zsidóság asszimilációja egy előrehaladott folyamat, ők építő munkát végeztek a magyar társadalomban, ezzel szemben a nem magyar nemzetiségi mozgalmak valamelyike mindig nehézséget okoz a magyar kormányban.⁴⁶ A szembeállítás a karikatúristák – például emancipáció előtti és utáni állapotok – nemcsak a tiszaezlári vérvád időszakában alkalmazták előszeretettel az izraelitákhoz kapcsolódó tematikákban.

Megállapíthatjuk a felsorolt példák alapján, hogy a szerzők a korszakban népszerű humoreszközöket változatosan használták, egy-egy bevált motívumhoz, szójátékhoz többször visszatértek, a szituációból, a szereplők nevéből, az eset képtelenségéből adódó lehetőségeket a gúnyolódásra alaposan kiaknázták. Mégis csak a *Bolond Istók* merészkedett ekkor még odáig, hogy a „zsidókérdés megoldására” javaslatot tegyen. Ekkor a lap többször megismételte a korszakban antiszemita körökben elterjedt nézetet, mely szerint a zsidók Palesztinába való kitelepítése az antiszemita mozgalom célja, amiről képet is láthatunk, melyen egy hőlégballonban távoznak a zsidók és védőik Palesztinába, a hőlégballon pedig Eötvös arcvonásait formázza meg.⁴⁷

A vérvád karikatúrákon: a gúnyrajzok jelenetei és szimbólumai

A karikatúrák jelképekben és egyes, a vérvádhoz kapcsolódó események megjelenítésében sokszínűbbek, részletgazdagabbak, mint a szövegek, s számos tematika többször is felbukkant a képeken, így érdemes ezeket is sorra vennünk. Mindekenelőtt meg kell említenünk, hogy az alkotók igyekeztek magát a véráldozat

⁴⁴ BJ, 1882. júl. 16., 6–7; BI, 1883. aug. 12., 9; BI, 1883. szept. 2., 6–7.

⁴⁵ BJ, 1883. szept. 9., 6–7.

⁴⁶ Például: BJ, 1882. szept. 10., 1.

⁴⁷ BI, 1882. jún. 11., 4; BI, 1882. aug. 13., 2; BI, 1883. jún. 24., 5. – A kortársak humoros javaslatairól lásd: TAMÁS Ágnes, „Hogyan lehetne Magyarországon a zsidó kérdést a legpraktikusabban megoldani?!” = *Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség*, Lukács Anikó szerk., Bp., Hajnal István Kör, Társadalomtörténeti Egyesület, 2013, 277–285.

momentumát elképzelni és „megörökíteni” a közismertté vált helyszínen, illetve ezáltal – a *Borsszem Jankóban* – annak képtelenségére felhívni a figyelmet.

Az *Üstökös* karikaturistája mosolygó zsidó saktert és további zsidó figurákat rajzolt egy asztalon fekvő lány köré, akinek a nyaka alatt egy tál is látható, s a sakter a lesújtásra készül. Az élclap állandó figurája, a Magyar Kakas kérdezi a képaláírásban Kozmától, hogy biztosan nem látja-e a rémtettet, mert a kedvéért még az ajtót is elvitette a bíróság, de Kozma még mindig „nem lát semmit”. A karikatúra és a képaláírás a helyszíni szemle vizsgálati eredményeire utal, mely szerint Móric a kulcslyukon keresztül nem láthatta, hogy mit csinálnak a zsidók a zsinagógában, ami az antiszemita szerző számára elfogadhatatlannak tűnt, s ezt úgy interpretálta, hogy az ügyész nem akar tudomást venni az eseményekről, s a kormányzat nyomást gyakorol rá, mivel lehetetlen, hogy nyilvánvaló tényeket ne vegyen észre.⁴⁸

A *Bolond Istók* ábrázolása szerint egy ortodox zsidó alak vágja el a lány torkát, Móric nem egy kulcslyukon, hanem az oltár mögül kukucska, egy zsidó nő pedig egy edényt tart a lány nyaka alá.⁴⁹ A *Borsszem Jankóban* a torok elvágásának motívuma olyan fordított kontextusban is felbukkant, mely szerint a botrány ki-robbantója, maga Verhovay vágja el az ortodox zsidó torkát.⁵⁰ Egy másik torzrajzon – az *Üstökösben* – azonban a védők érvelését teszik nevetségessé, ugyanis e szerint Kozma azért nem észlelt a rekonstrukció alkalmával semmit sem, mert előle az eseményeket a gúnyrajzon egy női hátsó takarta el, ezért nem figyelhette meg a gyilkosságot.⁵¹

A bíróság megvesztegethetetlenségét, a védők becsületességét vonja kétségbe a *Bolond Istók* képe, alternatívát kínálva, mit láthatott Móric. E szerint pénzáadás szemtanúja volt, az ajtóban mögötte zsidóként ábrázolva „**Saupferd**” (‘**vaddisznó**’ és ‘ló’), azaz Szeffert Ede áll, amint nagyon mérges, feltehetően azért, mert a nagy mennyiségű pénz átnyújtását és azt, hogy ezt elfogadták, Móric meglátta.⁵² A jelenet helyszíne azonos, mint azokon a rajzokon, ahol a lányt megölni készültek a szereplők, mint ahogy azon a képen is, melyen Falk Miksa, a *Pester Lloyd* izraelita főszerkesztője tűnt fel sakterként, s ő készül egy fiatal hölgy, „Magyarország” torkát elvágni, miközben „Magyarország” összekötözött lábát a „Corruptio” nevű csúf, idős nő mossa, a többi figura pedig a kezében „Sáp” és „Rebach”⁵³ feliratú edényeket tart. A karikatúra ugyancsak gyakori kortárs előítéleteket sorakoztat fel, melyek részben a kormányzathoz, a politikai elithez, részben pedig az izraelitákhoz kapcsolódtak: a politikai korrupció a korszakban sem

⁴⁸ Ü, 1882. okt. 29., 9.

⁴⁹ BI, 1882. jún. 4., 5.

⁵⁰ BJ, 1883. ápr. 29., 3.

⁵¹ Ü, 1882. szept. 24., 7.

⁵² BI, 1883. júl. 22., 3. – Szeffert Ede, királyi főügyész-helyettes, ő képviselte az ügyben a vádat, vádbeszédében a zsidók felmentését kérte.

⁵³ BI, 1882. jún. 18., 6–7. – Rebach: kereskedelmi haszon; sáp: jövedelem, jutalék. RAJ Tamás, *100+1 jiddis szó*, Bp., Makkabi, 1999, 210.

ismeretlen fogalom, a gazdasági bűncselekményeket, a spekulációt és a profithajhászt pedig kifejezetten a zsidókhoz kötötték.⁵⁴

Az „Új Jeruzsálem”, azaz Budapest átalakított címerében szintén egy sakter áll a címerpajzs közepén, akinek a kérésére egy lány vérző, levágott fejét tűzték ki közvetlenül a végítéletet követő számban.⁵⁵ Ha szemügyre vesszük a címert, felfigyelhetünk arra, hogy azt nem két oroszlán, hanem két nyúl tartja, tehát a bátorságot jelképező állatok királya helyett a gyávaság szimbóluma kapott rajta helyet, s a tetején nem a Szent Korona, hanem egy zsidó figura és pénzeszsákok helyezkednek el.⁵⁶ Meg kell jegyeznünk, hogy a kortárs vicclapok gyakran hangzatosított sztereotípiája a zsidók gyávasága és ezzel összefüggésben a katonai szolgálatra való alkalmatlanságuk. A kép felső sarkában még egy másikat, Magyarország módosított címerpajzsát pillanthatjuk meg, melyen a folyókat jelölő sávok helyett sakterkéseket, a dombok helyett kalapos zsidó fejeket, a kereszt helyére pedig Dávid-csillagot rajzoltak. Az élclap véleménye szerint az országot eladta a kormányzat a zsidóságnak – ezért az eszlári ügyben sem várható, hogy igazságot szolgáltatassanak.

Ha a karikatúrák szimbólumait vesszük górcső alá, elsőként azt állapíthatjuk meg, hogy a témában számos bibliai és ókori utalást tartalmazó képet láthatunk, mint ahogy a gyilkossághoz könnyen kapcsolható koporsó-motívum is többször kapott teret a lapok hasábjain.⁵⁷ Az nem tekinthető egyedi esetnek, hogy ókori mítoszok, antik vagy bibliai szimbólumok bukkantak fel a lapok hasábjain, de e témában kimutathatóan többször szerepeltek és igen változatos szereplők láttak napvilágot, mégis legnagyobb számban – a perre való tekintettel – Iustitia vagy Themis szerepelt. Bár különböző szituációkban, de a magyar lapok mindegyikében már 1882-ben felbukkantak az istennők.

Az *Üstökös* korábbi képén három védőügyvéd üdvözli Iustitiát Tiszaeszlár határában, kezük sáros, egyikőjük a nyelvét Iustitia felé oltotta ki. Az Igazságság vakon egyensúlyoz, egyik kezében – rendhagyó módon, de a magyar jogi hagyományokhoz kapcsolódva – a Tripartitum, másokban szokásos attribútuma, a mérleg. A később publikált gúnyrajzon Themis orrát az „ügyészség” fogja be, lába elé pedig Eötvös feküdt a „védíratok”-kal, s a mérleg egyik serpenyőjében egy zsidó figura látható, aki a „hamis tanuk jegyzőkönyvé”-t olvassa. A Magyar

⁵⁴ A korszak politikai korrupciós ügyeiről és a hozzájuk kapcsolódó sajtóbotrányokról lásd: CIEGER András, *Politikai korrupció a Monarchia Magyarországon*, Bp., Napvilág, 2011.

⁵⁵ BI, 1882. aug. 6., 6–7.

⁵⁶ Nyúl: a gyengeség, a ravaszság, a tisztátalanság szimbóluma. COOPER, J. C., *Illustriertes Lexikon der traditionellen Symbole*, Wiesbaden, Drei-Lilien-Verlag, 1986, 74.

⁵⁷ Ókori szereplőre vonatkozó szöveges említést a magyar lapokban csak keveset találunk, s ezek szereplői, szimbólumai részben egybe esnek a képi ábrázolásokkal. Az egyik írásban például az *Üstökös* szerzője a zsidó lázadás leveréséről híres Titus Vespasiannak nevezte el Istóczy Győzöt. Ü, 1882. jún. 4., 2. – Titus Flavius Vespasianus (9–79) római császár, aki uralkodóvá választása előtt a keleti provinciákban a zsidók lázadását verte le 68-ban, megalapozva ezzel hírnevét. *Pallas* 16, 810–811.

Kakas pedig a mérleg másik serpenyőjében állva elvágja a szemkötőt, mert „...vakságodban orrodnál fogva vezetnek, lábad elé feküsznek, hogy elbuktassanak”.⁵⁸ Az *Üstökös* rajzolója tehát ismét a megvesztegethetőséget és az ügyészség alkalmatlanságát hangsúlyozza, mint ahogy a *Bolond Istók* képe is a korrupciót emelte ki, amelyen Iustitia még bekötött szemmel látható, a mérleg egyik serpenyőjében egy „Tiszaezlár” feliratú sakterkés, a másikban pedig pénz látható, amelyet a zsidók helyeztek bele, így figyelmezteti olvasóit arra, hogy pénzéért cserébe felmenthetik a zsidókat.⁵⁹ Ellenben a *Borsszem Jankó* kendő nélkül ábrázolta az istennőt, aki szomorkodva ül egy magyar legény ölében, míg ezalatt Pauler Tivadar nőként Verhovay Gyulával kánkánt jár Ónódy és Istóczy zenéjére – kifejezve azt a nézetét, hogy Pauler nem határolódott el kellő mértékben az antiszemitáktól. Mezei Mór így inti az igazságügy minisztert: „Míg kelmed a kánkánt járja./ Elbukhatik Jusztí lányja.” Mire az igazságügy miniszter válasza: „Népszerűség hajahaj!/ Jusztí baja kutya baj.”⁶⁰

1883-ban Ágai lapja már nem tett közzé képet Iustitiáról, talán mert a szerkesztő elégedett volt a végítélettel, azonban a *Bolond Istók* a végtárgyalás alatt több gúnyrajzon is megjelenítette az istennőt: az egyikben például arcon köpik Themist, azaz nem igazságot szolgáltatott a magyar hatóság.⁶¹ A pert az *Üstökös* rajzolója színre vitte, a bábszínházban Tisza Kálmán mozgatja Szeyffert és Iustita bábuit, a verklit Pauler kezeli. A darab címe *Justitia agyonütetése*, s a kép tanúsága szerint a csapást Szeyffert mérte az istennőre.⁶² A rajz utal arra a kortárs vádra, hogy a főügyész-helyettes úgy viselkedett a tárgyaláson, mintha nem is a vádat képviselné, hanem a vádlottakat, így ő is hozzájárult felmentésükhöz.

⁵⁸ Ü, 1882. szept. 17., 7.; Ü, 1882. okt. 1., 5.

⁵⁹ BI, 1882. okt. 1., 7.

⁶⁰ Mezei Mór (1835–1925) ügyvéd, publicista, országgyűlési képviselő. UJVÁRI 1929, i. m. 591. BJ, 1882. dec. 3., 6.

⁶¹ BI, 1883. júl. 1., 6.

⁶² Ü, 1883. júl. 1., 1. – A verkli több változatban is felbukkant a *Borsszem Jankó*-ban. Először olyan kompozíciót láthatunk, melyben a verklis Verhovay Gyula, s csupán két lejátszható dalt ismer, melyeket kis képek szimbolizálnak: az egyik a kápolnai csata egy momentumáról, a másik pedig az eszlári zsidók „büntetéről”. A zenét még mosolygó magyarok hallgatják, ám egy héttel később már két verklis van Verhovaynak, ugyanazt a zenét játssza le, csak egyszerre, s a magyarok a fülüket bedugva elszaladnak, csak Dido marad ülve csontot rágsálva az eszlári verkli előtt. A következő évben is e hasonlattal fejezte ki a szerkesztő a véleményét arról, hogy az antiszemiták mindig ugyanazt hajtogatják: Verhovay továbbra is verklis, hangszere előtt Dido tűnik fel, aki csont helyett egy cilindert tart, mellettük egy magas oszlopon a *Függetlenség* egy száma lóg. Dido néhány hónappal később már egy kalapot tart, Verhovay ismét verklizik, de nem ő a kép főszereplője, hanem „Kornis Ferkó”, aki mellett a halott Iustitia és egy zsidó alak felakasztása zajlik, a háttérben Ónódy arca villan fel. Az utolsó verklis ábrázoló kép már az antiszemita megmozdulásokról szól: Verhovay „zickzene – zackene”-t játszik hangszerén, Dido pedig egy tányérba gyűjti a pénzt, de sem ezen a gúnyrajzon, sem a többi ábrázoláson nem láthatunk Didónál egyetlen pénzérmét sem. BJ, 1882. szept. 24., 1; BJ, 1882. okt. 1., 6; BJ, 1883. márc. 4., 6; BJ, 1883. júl. 29., 1; BJ, 1883. szept. 23., 3.

Még ugyanebben a lapszámban egy gúnyrajz szembe állítja az 1882. és 1883. éveket oly módon, hogy 1882-ben a főügyészt békésen szivarozva mutatja be, amikor az istennő szobra is a megszokott módon került ábrázolásra, míg 1883-ban ijedten láthatjuk az ügyészt, mivel Iustitia a hátsóját mutatja felé, s egy kicsi „Seiffert”-figura gúnyolódik rajta.⁶³ Továbbá múzeumi szobrocskaként bukkant fel az istennő, s a képalírás szerint ő „Az új Eszter”,⁶⁴ az egy héttel későbbi torzrajon azonban Iustitiát már keresztre feszítették, mellette Bary és Szeffert került kivégzésre. Mindkét férfin megpillanthatunk egy-egy felirattal ellátott ágyékkötőt: Baryéra a „jegyzőkönyv”, Szefferttére a „vádlevél” került. Az istennő testébe kardokat szúrnak ókori római katonáknak öltöztetve lapszerkesztők (*Pester Llyod, Nemzet, Pester Journal*) s leköpi őt „Kószerszem Jankó”, azaz Ágai Adolf.⁶⁵ Az *Üstökös* rajza magát Ágait hibáztatja, hogy – véleménye szerint – nem igazságos ítélet született a zsidók ügyében, mivel a lapszerkesztő végig kitartott a zsidók ártatlansága mellett, s ismét a zsidók azok, akik miatt – Krisztushoz hasonlóan – keresztre feszítettek valakit.

A bécsi *Figaró*ban a perrel kapcsolatban két karikatúra jelent meg 1883-ban, mindkettő főszereplője a római istennő. A korábbi rajzon egy mosolygó, gesztikuláló ortodox zsidó Iustitia térdére ereszkedve pihen, aki simogatja a fejét, játszik a hajtincsével és biztosítja, hogy semmi sem fog vele történni. A per lezárultát követő lapszámban a kép hangulata már nem ilyen idilli: a zsidó alak ábrázolása hasonló, de menni készül, míg az Igazságosság leszedi a szemkötőjét a következő mondatok kíséretében: „Ostoba történet! Inkább ne foglalkoztam volna vele.”⁶⁶

Mind az antiszemita politikusok, mind pedig Eötvös szerepelt ókori mítoszok átértelmezett, humoros alkotásokon, melyeken már nem az istennőké a főszerep. Verhovay és Önódy ókori jóskként nevetnek *A két Haruspex*⁶⁷ című *Borsszem Jankó*-beli képen, s mindketten ókort idéző ruhában és lábbeliben láthatók. Bár a haruspex feladata a jelmagyarázás, az istenek haragjának kiengesztelése, az állatok belső szerveinek vizsgálata, az áldozatbemutatás, mégsem tudjuk meg a rajzról, miben mesterkedik a két jós, csupán sejthetjük, hogy az ártatlan zsidók feláldozásában, elítélésében. Az *Üstökös Nyiregyházi Laokoon-szobor* című karikatúráján már nem az antiszemita képviselőket, hanem Eötvöst pillanthatjuk meg Laokoon szerepében, rajta a „védbeszéd” felirattal, a gyilkos kígyók pedig a „közvélemény”-t testesítik meg, melyek a védőn kívül a mellette elhelyezkedő zsidókra tekerednek rá.⁶⁸ A torzrajz a végítélet kihirdetését követő számban jelent meg azt

⁶³ Ü, 1883. júl. 1., 3.

⁶⁴ Ü, 1883. júl. 22., 10.

⁶⁵ Ü, 1883. júl. 29., 3. – Bary József (1858–1915) nyiregyházi aljegyző, az ügy vizsgálóbírója. KÖVÉR 2011, i. m. 371–372.

⁶⁶ F, 1883. júl. 7., 108; F, 1883. aug. 4., 121. – „Dumme G’schicht! Hätt’ ich’s lieber geh’n gelassen.”

⁶⁷ BJ, 1883. júl. 15., 1. – Haruspex: jós, jelmagyarázó, áldozatnéző az ókori Etúriában, akiknek szolgálatait a rómaiak is igénybe vették. *Pallas* 8, 723.

⁶⁸ Ü, 1883. aug. 5., 3.

sugallva, hogy az antiszemita közvéleményt nem biztos, hogy meggyőzte a hétórás védőbeszéd a zsidók ártatlanságáról. Ugyanebben a lapban Linek Lajos ironikus rajzán ismét Eötvös a főszereplő, aki Diogenésszel karöltve sétál, s Eötvös rámutat a háttérben álló zsidókra, és a következőkkel fordul a filozófushoz: „Te már kétezer év óta keressz egy becsületes embert: nézd, van itt egy egész csomó!”

A zsidókról elterjedt sztereotípa volt a korszakban, hogy becstelének, de az, hogy Diogenész lámpással látható, a képet többletjelentéssel ruházza fel. Egy ókori anekdota szerint a filozófus fényes nappal járt lámpással a spártai utcákon, s „embereket” keresett, utalva arra, hogy kortársait nem veszi emberszámba pénz-hajhászásuk miatt.⁶⁹ Jankó János képén már nem Eötvös a főszereplő, de ugyancsak antik személy bőrébe bújva tűnt fel Tisza Kálmán „Az új Polikrátész”-ként, akit a „népszerűség” nevű hölgy legyez, ami miatt Tisza elégedettségét fejezi ki, míg a háttérben – ellentétben a nyugodtan ülő miniszterelnökkel – Eötvös és Verhovay metszőkként sakterkésekkel párbajoznak.⁷⁰ A *Borsszem Jankó* rajzolója szerint a miniszterelnök népszerű annak következtében, hogy nem állt az antiszemita nézeteket hirdető oldalára, végig elítélte az – olcsó népszerűsége törekvő – antiszemita szólásokat hangoztatókat.

Az antikvitás mítoszai mellett bibliai történeteket is megrajzoltak az alkotók. Pauler Tivadar igazságügy miniszter bibliai és történeti személyként, Pilátusként bukkant fel a *Borsszem Jankó* képén, amint egy edényben a kezét mossa, Dido tartja neki a törülközőt, mögötte pedig Verhovay, mint egy római fórumon, szítja az indulatokat kezében a *Függetlenséget* tartva, a háttérben pedig a nyíregyházi fogház szűk ablakain néznek ki a zsidók.⁷¹ Pilátus volt az a júdeai helytartó, aki halálra ítélte Krisztus, így Jankó János képe azt az üzenetet közvetítheti, hogy ártatlanokat ítélnének el, ha Pauler nem tesz annál többet – csak kezét mossa –, mint hogy megszüreti

⁶⁹ Ü, 1883. júl. 15., 5. – Szinópéi Diogenész (i. e. 414 – i. e. 323) cinikus, népszerű görög filozófus, aki szerint a boldogság csak az erényes élettel érhető el, aminek feltétele, hogy anyagi javainktól megszabaduljunk. *Pallas* 5, 336.

⁷⁰ BJ, 1882. júl. 30., 3. – Verhovay a korszak egyik párbajbotrányokba rendszeresen belekeveredő politikusa. Az például, hogy Verhovay a *Bolond Istók* hasábjain nem negatívan jelent meg, lehetne akár meglepő is, mivel a szerkesztővel, Bartók Lajossal is párbajozni készült, a párbaj mégis elmaradt, de botrányra duzzadt a lapok hasábjain vívott szócsata, s még évekkel később is előkerült sértésként az eset a Verhovayval szembeni támadásokban. SZABÓ Dániel, *A botrányhős Verhovay = Skandalum, Magyar közéleti botrányok 1843–1991*, Gerő András szerk., Bp., T-Twins, 1993, 65–66. – Polikrátész (kb. i. e. 540 – i. e. 522 uralk.) gazdag, népszerű felvilágosult tyrannos Számosz szigetén. HEGYI Dolores, *Az archaikus és a klasszikus kor = Görög történelem a kezdetektől Kr. e. 30-ig*, Hegyi Dolores, Kertész István, Németh György, Sarkady János szerk., Bp., 2003, 133–134.

⁷¹ BJ, 1883. márc. 4., 1. – Pauler Tivadar (1816–1886) igazságügy miniszter, akitől az ügy megszüretését kérte Istóczy interpellációjában az 1882. május 24-i ülésen (*Képviselőházi naplók*, 6, Bp., 1882, 61–64.) – A Quintus Pontius Pilatushoz kapcsolódó későbbi mondanak eredetét ahhoz az eseményhez kötik, amikor Pilátus „megmosá kezeit a sokaság előtt, mondván: Ártatlan vagyok ez igaz embernek véréből; ti lássátok!” Mt. 27: 24. *Pallas* 13, 1056. – Pilátusként Polónyi Géza, Függetlenségi párti politikus is feltűnt az *Üstökösben*, aki „suttymomban” Eötvös ellen korteskedik, viszont a nyilvánosság előtt a zsidókat „pártolja”. Ü, 1882. nov. 19., 10.

a „dolgot”, a lassan haladó pert. Pauler később akkor látható Pilátusként, amikor vizet kér, hogy újra megmossa kezeit, míg eközben az antiszemita képviselők (Verhovay, Istóczy és Kaas Ivor) üdvivalgásban törnek ki – a képek tanúsága szerint – hallva a híreket az országszerte előforduló zsidóellenes heccekről.⁷² A lap azzal vádolta meg az igazságügy minisztert, hogy nem lépett fel kellő határozottsággal a zsidóellenes kirohanások ellen, így – az újságok hasábjain még verbális erőszak – fizikai erőszakba torkollott, de a miniszter még ekkor is tétlenkedik.

A történelmi-bibliai személyek közül Keresztelő Szent János alakja is felbukant ortodox zsidó képében, kezében egy sakterkessel, amivel lesújtani készül vele egy kisgyermekre.⁷³ A képaláírás szerint ő fogja a gyermeket ily módon „megkeresztelni”, míg az anya „Heródes poroszljója”-nak hívta őt. A kép abban az összefüggésben értelmezhető, amely szerint Heródes megölette a bibliai történet szerint a kétévesnél fiatalabb gyermekeket, de Krisztus mégis túlélte. Később Keresztelő János volt az, aki Jézust megkeresztelte és felismerte benne a Megváltót, de Heródes fiának, Heródes Antipasnak a neve köthető János halálához, mert a római helytartó később őt is megölette, mivel ő elítélte a római vérfertőző házasságát. Bibliai történetre és ellentétekre épít a *Megdicsőült sakterek* című rajz,⁷⁴ melyen világos színben, a mennyekben felhőkön, angyalokkal körülvéve pillantjuk meg az ortodox zsidókat felmentésüket követően, míg a kép alsó felében a védők láthatók (Eötvös, Funták, Friedmann, Heumann, Székely), feketére satírozva, kipában. A fekete foltokat tinta okozta, a *Bolond Istók* ítélete alapján saját magukat feketítették be. A rajz tradicionális ellentétpárra épít: fény és árnyék, sötét és világos, illetve azáltal, hogy a védők tűnnek fel sötét tónusokkal, a lap azt is sugallja, hogy ők a felelősek az elhibázott bírósági ítéletért.

Nemcsak a menny és az angyalok, az ördög szintén szerepet kapott a témában, nem is egyszer. 1882-ben a *Borsszem Jankó*ban láthatunk két rajzot, az egyiket Dido és az ördög tartják Verhovay ruháját, aki imádkozik, hálát ad a sakteroknak azért, hogy az Úri utcában vehetett házat, mert meggazdagodott a botrányból. A gúnyrajzon fénnel övezve egy táncoló ortodox zsidó ismerhető fel sakterkessel, hozzá fordulva mondja Verhovay: „Köszönöm, jó sakterem, / Te segítettél föl engem!”⁷⁵ A kép és a szöveg ismét arra utal, hogy az ügy kirobbantói meggazdagodhatnak a botrányból. A másik ábrázoláson Istóczy nőként jelent meg, kezében egy rózsafüzérrel, lábával viszont a falhoz szorít egy zsidó vonásokkal és szarvakkal rendelkező, sakterkést és vasvillát tartó ördögszerű lényt.⁷⁶ Ugyancsak zsidó hajtincsekkel, szarvval, zsidó arcvonásokkal vetette papírra Mefisztót a *Bolond Istók* rajzolója, aki a hullausztatást ábrázolta úgy, hogy Eötvös – zsidóként, sakterkessel, de holtan – fekszik a tutajon, s vele evez a Tiszán Mefisztó.⁷⁷

⁷² BJ, 1883. szept. 2., 6.

⁷³ BI, 1883. nov. 25., 3.

⁷⁴ BI, 1883. aug. 5., 6.

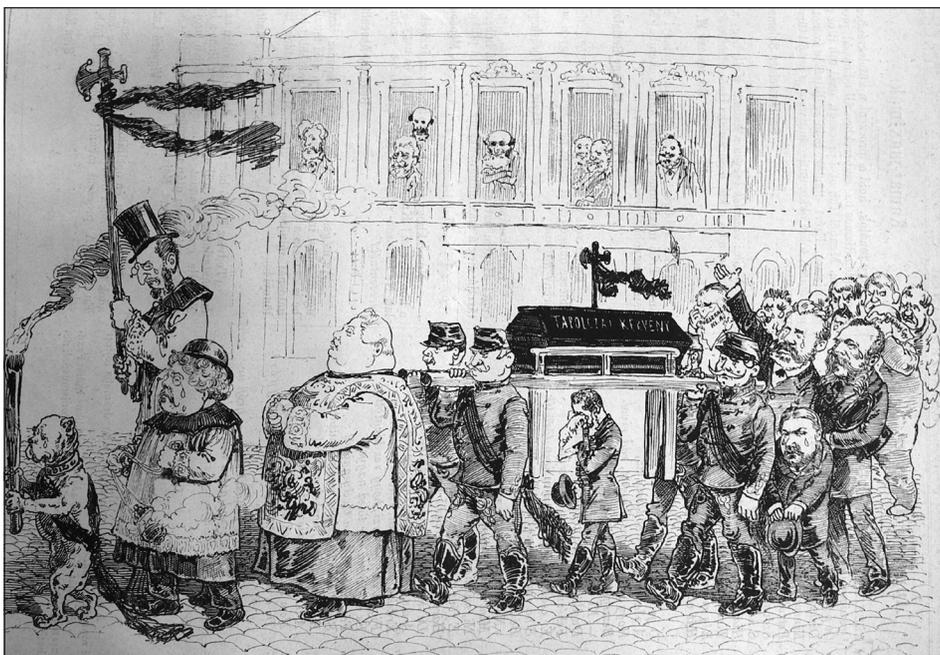
⁷⁵ BJ, 1882. okt. 8., 1.

⁷⁶ BJ, 1882. okt. 15., 5.

⁷⁷ BI, 1883. júl. 8., 6.

Láthatjuk, hogy a rajzolók az élclapokban egyébként is népszerű ördögfigura bőrébe akár egyazon lapban is több szereplőt bújthattak attól függően, kin keresztül kívánták a gonoszságot megtestesíteni, vagy ki adta el a lelkét az ördögnek.

Az ördöghöz hasonlóan a halál ábrázolása sem kelthetett pozitív benyomásokat a szemlélőkben. E témához kapcsolódóan a koporsó motívuma az, amely az élet, illetve a képeken egy-egy esemény végére utal. A *Temetés* című torzrajzon egy halotti menetet és síró antiszemita politikusokat láthatunk, a koporsóra pedig a „Tapolcai kérvény” felirat került. A menetet Dido, Szalay Imre és Verhovay vezetik, de a – némileg kárörvendő – rajzon a koporsó mellett Simonyi Iván, Ónódy és Istóczy is könnyeket hullajt (3. kép).⁷⁸

3. kép

A tapolcai kérvényt a képviselőházban 1883. jan. 22-én tárgyalták. Az iratot 2174 tapolcai polgár adta be 1882 novemberében, akik kérték, hogy kerüljön visszavonásra a zsidók emancipációjáról szóló 1867. évi 17. tc., korlátozzák a zsidók jogait a felekezeti nevelés, az oktatás és a földbirtokképeség terüle-

⁷⁸ BJ, 1883. febr. 4., 3. – Szalay Imre (1846–1902) országgyűlési képviselő, földbirtokos, bórász, úti beszámolók szerzője. *Pallas* 15, 376. – Simonyi Iván (1838–1904) író, ügyvéd, antiszemita programmal országgyűlési képviselő, a drezdai antiszemita kongresszus (1882) egyik elnöke. *Pallas* 14, 1108.

tén és a polgári házasságról szóló törvényjavaslat visszavonását is kérelmezték. A kérvény elutasítását a kérvényi bizottság előadója, Berzeviczy Albert olvasta fel és indokolta meg: „... nem humanus, nem a 19. század szellemével megegyező eljárás, egyesek állítólagos, be sem bizonyított bűnéért egy egész vallásfelekezetet támadni meg.”⁷⁹ A *Bolond Istók* képén már „Eszter és Jusztitia” kerültek a koporsóba, s azt a védők (Friedmann, Funták, Eötvös) viszik a vállukon, míg a negyedik koporsóvivő arca nem látható, csupán hasa, ami egy pénzeszsákot formáz meg, mint ahogy a védők esetében is ezt figyelhetjük meg. A koporsó tetején pénz és egy Dávid-csillagos, sakterként a kezében tartó aranyborjú látható, a menet előtt Rothschild báró és Wahrmann Mór viszik a „Wertheim frigszekrény”-t, a felvonulók előtt zsidók hajbókolnak (4. kép).⁸⁰ A pénzt és az aranyborjút imádók között megpillanthatjuk – zsidóként – Tisza Kálmán miniszterelnököt is, aki ugyanígy szerepel egy, az aranyborjút imádó zsidók képzőművészeti ábrázolásához hasonló kompozícióban: a Mózes tíz parancsolatát hirdető kőtáblán emelték fel a magasba Tiszát, s a zsidók, Eötvös Károly és a miniszterelnök kezében is sakterként látható.⁸¹ A karikatúra egyértelműen a – pénzért eladott – igazságra utal, a végítéletet, melyet a zsidók a kormánytól megvettek, elfogadhatatlannak tartja.

Másik, immár pozitívabb szereplőt felvonultató bibliai történet vizuális megjelenítéseként a *Borsszem Jankó* hasábjain kapott teret a botrány kirobbanásakor az a gúnyrajz, melyen „Kőrösi József statisztikai arkangyal” rázúdítja „Istóczy Ábrahám”-ra, hogy a fővárosi zsidóság 79%-a magyarosodott.⁸² Istóczy az „antiszemizmus” nevű szócsovet tartja a kezében, a 79% vízként, dézsából ömlik rá. A bibliai Izsákot – itt Iczigként becézve – egy oszlophoz kötötték ki, így várja a halálát, tehát nem teljesen azonos az ábrázolásmód az ószövetségi történettel, ahol Izsákot egy oltáron áldozta volna fel Ábrahám, de világosan utal a sikeres, nagyszámú asszimilációra a budapesti zsidók soraiban.⁸³ Mindhárom élclap – politikai irányvonalának megfelelően újra gondolva, kontextualizálva – alkalmazta

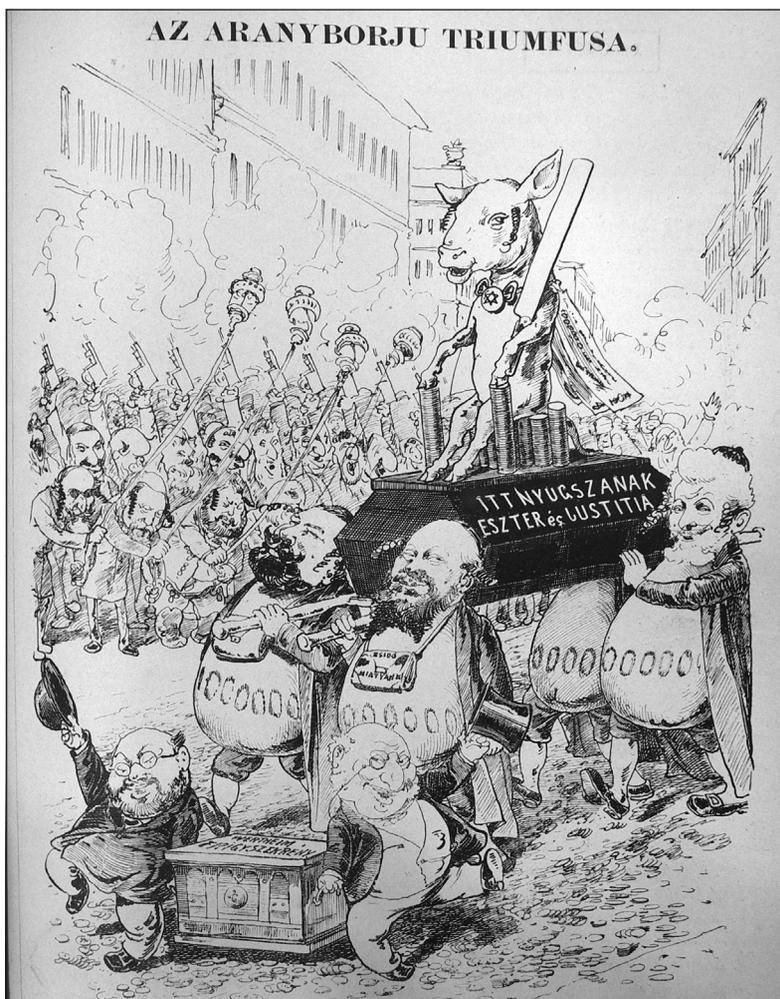
⁷⁹ *Képviselőházi naplók* 1883, 9, 162–163.

⁸⁰ BI, 1883. aug. 5., 3. – Franz Wertheim (1814–1883) 1852-ben alapította a trezorokat, széfeket, tűzálló szekrényeket gyártó híres bécsi vállalatát. *Pallas* 16, 456, 1023.

⁸¹ BI, 1883. aug. 19., 3. – Az aranyborjú a hagyományok szerint Jahve képmása, általában oltárra vagy oszlopra helyezve ábrázolták körülötte az őt imádó néppel, a bálványimádás szimbóluma. A bibliai történet szerint két szentélyben – a jeruzsálemi pótlásaként – imádták a zsidók az aranyborjút. *Pallas* 2, 27.

⁸² BJ, 1882. máj. 28., 7. – Kőrösi József (1844–1906) statisztikus (*Pallas* 10, 926–927). A rajz a következő kiadványára utalhat: *Budapest nemzetiségi állapota és magyarosodás az 1881-ik népszámlálás eredménye szerint*. Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1882.

⁸³ Ábrahám áldozata feltűnik szövegszerűen is a vicclapban: Ónódy érvel a vérvád megalapozottsága mellett azzal, hogy a Biblia szerint Ábrahám is feláldozta Izsákot. BJ, 1882. jún. 11., 4. – Az antiszemita lap szövege szerint azonban Ábrahámot ugyan „egy kéz visszatartotta”, de a saktert nem, mert Solymosi Eszter „csak egy gój lány, és a sakter nem keresett más bűnbakot”. BI, 1882. júl. 2., 9. – Gój (héber: ’nemzet’): a modern korban „nem zsidó” értelemben használják. *Pallas* 8, 85.

4. kép

a bibliai és ókori történetek ábrázolását a témához kapcsolódó események interpretálásához, a szerkesztők így is igyekeztek befolyásolni olvasóik véleményét a zsidók ártatlansága vagy bűnössége kérdésében.

Zavargások Magyarországon és a bécsi reakciók a végítélet után

Különböző élel ugyan, de az ítéletet követő zavargások is helyet kaptak a vicclapok hasábjain. Ágai lapjában menekülni kényszerülő zsidókat láthatunk, illetve egy – vélhetően intő szándékkal publikált – kórházi jelenetet, ahol izraelita és an-

tiszemita egymás melletti ágyban fekszenek, mindketten a zalai zavargások során sérültek meg, az egyikük azért, mert megtámadták, a másikuk pedig a támadások végrehajtása közepette.⁸⁴ Humoros vélt összefüggésre világít rá az az illusztrált történet, mely szerint a szlovákok – köszönetüket kifejezendő – Verhovayt az üvegesek tiszteletbeli tagjává választották, mert a zavargások következtében sok kár esett – például Pozsonyban is – az ablak- és ajtóüvegekben.⁸⁵ A további karikatúrák egyikén magukat a „kravall”-okat, a zavargásokat személyesíti meg egy – nem túl vonzó – fiatal lány, „Kravallina”, akinek anyja „Socialina”, apja pedig Vehovay Gyula és Istóczy Győző valamelyike az *Apasági kérdés* című karikatúrán.⁸⁶

Nem a zavargások társadalmi hátterét boncolgatja, hanem a zavargások súlyosságát sugallja egy másik kép, mivel az országot jelképező kortárs szimbólumot, a „magyar glóbuszt” láthatjuk térkép helyett úgy, hogy ahonnan hír érkezett zsidóellenes megmozdulásokról, ott kisebb-nagyobb harcok dúlnak a glóbuszon (5. kép),⁸⁷ a földgömb tekintete bosszús, mert „megpróbálják szétrobbantani”. A glóbuszt a hátán Atlaszként Tisza Kálmán tartja. Az ábrázolási mód antik tradíciókhoz köthető, mivel Zeus Atlaszt kötelezte arra, hogy – mintegy büntetésként – a vállán tartsa az egész égboltot. A *Borsszem Jankó* képén a miniszterelnököknek kell „bűnhődnie” azért, mert vállalta, hogy kiáll a zsidók ártatlansága mellett, s felmentették őket, amit a közvélemény nem teljes egésze tudott elfogadni, s ez zavargásokhoz vezetett. Az antiszemita lapokról elmondható, hogy a zsidóellenes akciók időszakában inkább a zsidók fizikai bántalmazására összpontosították figyelmüket, így szövegeik és képeik is erről szólnak.⁸⁸

A *Figaro* egy hosszabb szöveggel kommentálta a végítéletet, melyben – többek között – már említett ókori szereplők kaptak teret: Szefffertről Herkulesként olvashatunk, mivel állta az antiszemita támadásait, Scharf József, Móric édesapja pedig Laokoon, akit Eötvös, a „humanitás megváltója” szabadított ki a fanatizmus kígyóinak szorításából.⁸⁹ Ugyanitt, de immár bibliai figuraként kerül említésre Kornis Ferenc törvényszéki elnök, aki Salamon és Dániel egy személyben, ami utal Kornis bölcsességére és merészségére.⁹⁰ Szalay Károly, a magánvádló,

⁸⁴ BJ, 1883. szept. 9., 1; BJ, 1883. szept. 9., 3; BJ, 1883. szept. 2., 9.

⁸⁵ BJ, 1883. szept. 16., 6–7. – A szlovákok egyik tipikusnak vélt foglalkozása a korszakban – a drótos mellett – az üveges. TAMÁS Ágnes, *Nemzetiségek görbe tükörben. 19. századi nemzetiségi sztereotípiák Magyarországon*, Pozsony, Kalligram, 2014, 184.

⁸⁶ BJ, 1883. aug. 19., 1.

⁸⁷ BJ, 1883. szept. 2., 1. – *Mitológiai enciklopédia*, Hoppál Mihály szerk., 1, Bp., Gondolat, 1988, 654.

⁸⁸ Például: BI, 1883. szept. 2., 7; Ü, 1883. szept. 2., 4.

⁸⁹ „Josef Scharf ist der Laokoon des neunzehnten Jahrhunderts. Eötvös – der Erlöser der Humanität – hat Laokoon von den Schlangen des Fanatismus befreit.” F, 1883. aug. 11., 126.

⁹⁰ Salamon (kb. i. e. 1000–i. e. 928) zsidó király, aki a legendákból bölcsességéről ismert, ő építette az első Templomot Jeruzsálemben, uralkodására aranykorként tekintenek a zsidó történelemben. *Pallas* 14, 806. – Dániel próféta a nevét is viselő ószövetségi könyvben bukkan fel, neve „Isten Bírójá”-t jelenti. Mégis a bibliai történet szerint őt ítélték el igazságtalanul, s ő került az oroszlánok barlangjába, de sértetlen maradt, majd bírák elé állították azokat is, akik hamisan

akkor nem ő bántalmazná folyton az osztrák-németeket, hanem őt vernék meg.⁹⁵ Ez az összefüggés, mely az eseményeket az osztrák-német belpolitikai kontextusba helyezi, nyilvánvalóan hiányzik a magyar lapokból, mint ahogy olyan említést sem találunk bennük, hogy a zsidók ünnepelnek, mert kiderült, hogy Verhovay sikkasztott. Erről azonban gúnyrajzot is készített a *Figaro* karikaturistája: Verhovay kezéhez és a lábához pénz és arany tapad, mintha sár lenne, s Verhovay elnevezése is egyedi a bécsi lapban: „Juden-Doktor ('zsidó-doktor')”.⁹⁶

A *Figaró*ban további eltérés a magyar vicclapok szövegeihez képest, hogy a bécsi lapszerkesztő az eszlári eseményekkel összekapcsolta a magyarokról élő kortárs előítéleteket, ami sugallja azt is, mennyire negatív lehetett az ország megítélése a történések következtében. Olvashatunk a magyarok barbárságáról, illetve arról, hogy a „magyar minisztérium azt tervezi, hogy egész Transzljajtániát meghatározatlan időre áthelyezi Ázsiába”, míg egy másik írásban a következő kifejezések jellemzik a magyarokat: „ittas betyárok hordája” vagy „a brutális csöcselék”.⁹⁷ A bécsi lap újfajta magyarázata, hogy Móric azért vallotta azt, hogy látta a gyilkosságot, mert egy vagyonos hölgy kilátásba helyezte, hogy a fiú ezért cserébe „elragadó” lányával kapcsolatba kerülhet. Ugyancsak nem szerepel a magyar élclapokban egy újabb, nyíregyházihoz hasonló per magyarországi lehetősége, de a *Figaró*-beli bankár zsidó állandó figura, Moriz Feiglstock ötlete sem, aki győzelmi emlékművet készül állíttatni a végítéletet követően.⁹⁸

A sajtó szerepe az élclapok hasábjain

A per a nagy nyilvánosság előtt zajlott, így utolsó szempontként vegyük szemügyre, hogy milyen szerepet tulajdonítottak a vicclapok a sajtónak. Azt, hogy minden fontosabb hazai napilap tudósított az eseményekről, már csak onnan is érzékelhetjük, hogy ha megnézzük a *Bolond Istók* 1882-es gúnyrajzát, melyen a lapszerkesztők – élükön Falk Miksával, Jókai Mórral és Verhovayval – újságjaikat a magasba emelve „hála processió”-t tartanak az eszlári sakternek, mert ő „életet lehelt a lapokba e saison-morteban”. A metsző kezében egy halott lány látható, szájában egy véres kés, s haragos tekintettel ül a zsinagóga előtt (6. kép).⁹⁹ Nemcsak képeken jelölték ki a szerzők a szenzáció szerepét a napilapok forgalmának felpezsdítésében: a *Borsszem Jankó* tanulságos szembeállítására szerint az *Egyenlőség* és a *Függetlenség* – más-más célpontokat – de azonos vehemenciával, igen hasonló szófordulatokkal bírált. A *Függetlenség*ben például az olvasható, hogy

⁹⁵ F, 1883. szept. 15., 148.

⁹⁶ F, 1883. okt. 27., 169, 170.

⁹⁷ F, 1883. jún. 30., 103. – „...das k. ungarische Ministerium beabsichtigte, ganz Transleithanien nach Asien auf unbestimmte Zeit zu verlegen.” „eine Horde betrunkenen Betyaren”; „der brutale Pöbel.”

⁹⁸ F, 1883. aug. 11., 117.

⁹⁹ BI, 1882. júl. 2., 3.

6. kép

a „sakterek vérszomjazó fanatizmusa nem elégszik meg Solymosi Eszter ártatlanul kiontott vérével”, ellenben a zsidó hetilap szerint „az Istóczy-had vérszomjazó vak gyűlölete nem elégszik meg Solymosi Eszter ártatlanul kiontott vérével”.¹⁰⁰ Ehhez hasonlóan a bécsi lap is szembe állított két újságból származó tudósítást a perről az igazságot keresve. A *Wiener Allgemeine Zeitung* „cikke” szinte isteníti Eötvöst, míg az *Oesterreichischer Volksfreund* teljes mértékben elítéli.¹⁰¹

1883-ban egyre többször bukkant fel a sajtó, s az antiszemita lapok közös vonása, hogy Ágain és a *Borsszem Jankón* viccelődtek, állították, ha nem lesz e lap

¹⁰⁰ BJ, 1882. dec. 3., 8. – Az *Egyenlőség* 1882 novemberében indult zsidó lap Bogdányi Mór szerkesztésében. A *Függetlenség* és az antiszemitaizmus éles bírálata olvasható benne, például: 1882. nov. 26., 7–8. E cikk kitér arra is, hogy a *Függetlenség*nek nagyon csekély volt az előfizetői rétege a vérvád előtt, a botrányt e lap duzzasztotta országos méretűre, s így szerzett számos előfizetőt. BUZINKAY 2008, i. m. 87.

¹⁰¹ F, 1883. aug. 11., 126. – A *Wiener Allgemeine Zeitung* (1880–1934) Eduard Taaffe nemzetiségi megbékélést sürgető politikáját támogató, demokratikus alapokon álló napilap Theodor Hertzka szerkesztésében. HÖBELT, Lothar, *Die deutsche Presselandschaft = Die Habsburgermonarchie, 1848–1918* i. m. Wandruszka, Adam, Urbanitsch, Peter, Rumpler, Helmut, Hrsg., Wien, 2006, 1855. – Az *Oesterreichischer Volksfreund* (1881–1885) Karl von Zerboni és Robert Pattai antiszemita hetilapja. HÖBELT, Lothar, *Die deutsche Presselandschaft = Die Habsburgermonarchie, 1848–1918* i. m. Wandruszka, Adam, Urbanitsch, Peter – Rumpler, Helmut, Hrsg., Wien, Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2006, 1859.

is antiszemitává, nem marad előfizetője, olvasója. Ezt illusztrálta az *Üstökös* egy karikatúrája, melynek képaláírása a következő: „Ezelőtt csak azért olvastam ezt a »Borsszemjankót,« hogy a cigánynak ne kelljen fizetni, ha tányérozott, de mióta ez az ujság olyan fog- és vereshagyma szagú, inkább kiszurom a cigánynak a piczulát, hogysem elolvassam.”¹⁰² Az antiszemita nyilatkozatokkal ellentétben a *Borsszem Jankó* rajzán az „antisemitismus” dobót állják körbe Verhovayék, s a képaláírásból megtudjuk, hogy a hangszer „csak az előfizetők összegyűjtésére szolgál”.¹⁰³ Mindegyik vicclap előfizetési felhívásában is felhasználta a nyíregyházi eseményekre való hivatkozást, ami azonnal megmutatta olvasóiknak – régi és leendő előfizetőiknek – a lap irányvonalát. 1882-ben az *Üstökös* szerkesztője e szavakkal kívánt előfizetőket toborozni: „Beadvány! Az igazságszolgáltatás legnagyobb botránya, hogy az Üstökös a viccek gyilkoló fegyverével kinozza a saktereket. [...] Kérem [...] a lapok elkobzására vonatkozó rendeletét az »Üstökös«-re kiterjeszteni méltóztassék. Eötvös Károly. [...] Minthogy Eötvös Károly úr mindig illetéktelen helyre adja be a kérvényét, biztosítjuk olvasóinkat, hogy az elkobzásból nem lesz semmi és bátran beküldhetik a küszöbön levő évnegyedre [...] a 2 frtot.”¹⁰⁴ Egy évvel később verssel jelentkezett a kiadóhivatal: „Jó publikum: én mosdatok, /Bört-csipkedő zuhanyt adok,/ Öntöm nyakon gérbiciz Tiszát,/ S adó-préslő Szapáryját, /Zsidó-saktert nyakon zuhintok...”¹⁰⁵ A *Borsszem Jankó* pedig a következő szavakkal gyűjtötte előfizetőit: „Magyarok és tisz-eszláriak! Vért! Csak két csöppet! De minden csöppje 1 frtot érjen. Borsszem Jankelesz nemzeti sakter.”¹⁰⁶ Az, hogy a vicclapok szerkesztői előfizetők toborzására is alkalmasnak tartották a vérvádhhoz kapcsolódó szövegeket, az ügy ismertségét, mozgósító erejét mutatja.

Összegzés

A vicclapok szövegei és képei a kortárs vélekedés színes lenyomatát adják mind a tisz-eszlári vélt eseményekről, mind pedig a bűnperről és az antiszemita zavargásokról. Számos humoreszkozt azonosíthatunk – a magyarországi esetről a magyar lapokban természetesen változatosabbakat, mint a bécsi lapban –, több szimbólum és motívum ismétlődött a lapok hasábjain (például: hullacsempészet,

¹⁰² Ü, 1883. márc. 4., 9. – Hasonló jelentéstartalmú az *Üstökös* egyik szövege is, itt szó szerint büntetés a *Borsszem Jankó* olvasása: „... Kérem az »Üstökös«-t confiskáltatni, szerkesztőjét pedig a »Borsszemjankó« olvasására ítélni.” Ü, 1883. jún. 24., 4. – Ágait és lapját nem csak az *Üstökös* hasábjain érte támadás, lásd még például: BI, 1883. júl. 1., 2.

¹⁰³ BJ, 1883. júl. 8., 1.

¹⁰⁴ Ü, 1882. szept. 17., 11.

¹⁰⁵ Ü, 1883. jún. 24., 11. – Gróf Szapáry Gyula (1832–1905) Tisza kormányaiban többféle miniszteri tárca birtokosa, többek között pénzügyminiszter (1878–1887), majd miniszterelnök (1890–1892).

¹⁰⁶ BJ, 1882. jún. 25., 10.

sakterek, Iustitia és másik ókori, bibliai figurák). Megfigyelhetjük, hogy azonos szereplők különböző kontextusokban is előfordulhattak az élclapok irányvonától függően. Az ismétlődő alakok népszerűségét magyarázza, hogy ezek az olvasók számára jól ismert ókori, bibliai történetek, szereplők voltak. A *Borsszem Jankó* egy későbbi számának szerkesztői üzenetében olvasható, hogy miért ezekből a kútfőkből merítették a rajzolók és a szövegek szerzői az ihletet: „A biblia, a classica litteratura, a mythologia s Aesopus állandó források, mert az innen szedett példákhoz nem kell »használati utasítás«”.¹⁰⁷ Ugyanezt állapíthatjuk meg a visszatérő sztereotípiákról, akár a zsidók, akár az antiszemiták – vagy a bécsi élclapban a magyarok – voltak a gúny vagy a humor céltáblái. Az izraelitákról textuálisan és vizuálisan újra meg újra megismételt előítéletek (gyávák, nyereszedők, hazugok stb.) a nyíregyházi per előtti időszakban sem számítottak újdonságnak az élclapokban. Az elemzett két évben – akkor, amikor az emancipációt követően a zsidókat Magyarországon a legsúlyosabb atrocitások érték – nagy hangsúlyt kaptak ezek az előítéletek a lapok politikai beállítódásától függetlenül, így még jobban beépülhettek a köztudatba. A pesti élclapok közül nemcsak a *Borsszem Jankó* hite unikális a zsidók ártatlanságában, hanem a szövegekből kiderült kezdeti reménye is, hogy gyorsan megoldódhat – a nem létező – ügy. Mint láthattuk, Ágaiék egyedi módszerrel harcoltak az antiszemizmussal: azokat a zsidóellenes sztereotípiákat rajzolták meg vagy építették be a szövegekbe, melyeket az antiszemita sajtó is használt a zsidók ellen, amire példa a lap *Zsidó gyűlölet* című párbeszéde:

„– Mit, Lébele, te vagy egy antiszemit?
– Hod ne vónék ed antiszemit? Nézd meg a feleségemet!”¹⁰⁸

A karikatúrán két izraelita férfi gesztikulálva beszélget, a háttérben pedig egy nem túl vonzó zsidó nőt láthatunk. A képaláírás nyelvezete visszaadja a kortársak által jellegzetesnek ítélt, magyartól eltérő beszédmodot, melyet az élclapokban csak a zsidó figurák esetében használtak a szerzők.

A *Borsszem Jankó* – annak ellenére, hogy illethette volna a hatóságokat kritikával – egy témától, nevezetesen az igazságügy miniszter bírálatától eltekintve,

¹⁰⁷ BJ, 1899. ápr. 9., 14.

¹⁰⁸ BJ, 1883. nov. 25., 10. – A *Borsszem Jankó* ezen sajátosságát Vörös Kati is tárgyalja: „...Ágai Adolf a zsidókat támogató intencióval negatív és bántó sztereotípiákat honosított meg” s lapja nem tudott abból a negatív konnotációból kiszabadulni, melybe beágyazódott a 19. század második felében. VÖRÖS KATI, *Judapesti bulváron. A zsidó fogalmi konstrukciója és vizuális reprezentációja a magyar élclapokban a 19. század második felében = Médiakutató*, (4)2003, Tavasz, 40–41. – A szerzővel csak részben tudunk egyetérteni, mivel a zsidókról szóló sztereotípiákat nem kellett Ágainak meghonosítania, azok már ismertek lehettek, továbbá nem hagyhatjuk figyelmen kívül az önróniát mint humoreszkózt. Freud a zsidóviccekről azt állapította meg, hogy azok létrehozásában elsődleges szerep jutott a zsidóknak, ha nem csupán tendenciózus, gúnyolódó triviális, antiszemita szövegekről van szó. A szórakoztató zsidóviccek gyakran zsidóktól származnak. FREUD, Sigmund, *A vicc és viszonya a tudattalanhoz* = *Uő, Esszék*, ford. Bart István, Bp., Gondolat, 1982, 158.

nem intézett támadást a hatóságok ellen, humoros alkotásaival nemcsak az antiszemita hangulat ellen küzdött, hanem támogatta a kormányzatot és az igazságszolgáltatást munkájában, s ennek hatékonyságát, támogatottságát úgy igyekezett növelni, hogy törekedett a zsidóellenes érvrendszer elemeinek lejáratására.

TAMÁS, ÁGNES

L'accusation de crime rituel de Tiszaeszlár et le procès de Nyíregyháza dans la presse satirique

Dans notre étude, nous nous proposons d'examiner les représentations textuelles et visuelles du crime rituel de Nyíregyháza et du procès qui suivit, événements ayant fait un grand bruit dans l'Europe du temps. La presse satirique hongroise a suivi de près les épisodes du procès, auxquels ils ont réagi des articles mordants et des caricatures. Le journal pro-gouvernemental *Borsszem Jankó* avait confiance en l'innocence des inculpés, tandis que *Bolond Istók* et *Üstökös*, deux journaux proches de l'opposition, affichèrent des convictions ouvertement antisémites. Quant au *Figaro* (de sensibilité libérale, publié à Vienne), ses auteurs se sont moqués du fait qu'un tel procès a pu avoir lieu contre les juifs de Hongrie. Dans notre analyse, nous n'étudions pas seulement la représentation symbolique du crime rituel et des émeutes antisémites qui ont eu lieu, mais aussi le rôle que les rédacteurs des revues en question allaient accorder à la presse dans la formation de l'opinion publique.

Le résultat majeur de notre étude est de pouvoir affirmer que les textes et les illustrations des revues nous fournissent une représentation intéressante de l'opinion que le public pouvait avoir des événements de Tiszaeszlár, ainsi que du procès et des émeutes antisémites de Nyíregyháza. Nous avons montré que les collaborateurs du *Borsszem Jankó* étaient les seuls à croire, du début à la fin, à l'innocence des Israélites accusés. Nous avons identifié nombre de symboles et de motif récurrents dans les pages des revues étudiées, et nous avons pu observer que les mêmes acteurs centraux jouèrent parfois des rôles diamétralement opposés dans les narrations publiées dans des revues de sensibilités politiques différentes. Au cours des deux années en question – il s'agit du moment historique où les juifs, récemment émancipés, subissent quelques atrocités extrêmement graves –, les lieux communs antisémites étaient omniprésents dans les revues, nonobstant leur orientation politique.

Keywords: History of Civilisation, Hungary, 19th Century; Tiszaeszlár Affair; Saterical Magazine; Saterical Drawing; Pun